

Türk Sosyolojisi ve İletişim: Erken Dönem Türk Sosyolojisinde İletişimle İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme

Turkish Sociology and Communication: An Evaluation of Studies on Communication in Early Turkish Sociology

Göksel Aymaz, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi,
E-posta: gokselaymaz@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-3520-0163
Araştırma Makalesi/Research Article

Öz

Bu makalede, Türkiye’de akademik bir çalışma alanı olarak kurumsallaşması öncesinde iletişimin doğrudan bir araştırma ve inceleme konusu olarak Türk sosyolojisinde ne ölçüde ve nasıl bir ilgi gördüğü üzerinde durulmuştur. İletişim alanına ilişkin ilk sosyolojik yaklaşımlar, modernleşen bir toplumda gittikçe önem kazanan kitle iletişiminin toplumsal dünyadaki işlevini kavrama ihtiyacından doğmuştur. Bu yaklaşımlar, Batı dışı toplumlar statüsünde olan bir ülkenin kendine özgü modernleşme sürecinde iletişiminin edindiği yerle, kazandığı önem ve oynadığı rolle şekillenmiş ve yine aynı modernleşme deneyiminin ürünü olan kendine özgü düşünce birikimiyle değerlendirilmiştir. Modernleşmeyi Batılılaşma şeklinde yaşayan “az gelişmiş” ya da “gelişmekte olan” statüsünde bir ülke olarak Türkiye’de teknoloji “kalkınma” hamlesi olarak görülmüş, kitle iletişim teknolojilerinin gelişip yaygınlaşması da bu çerçevede düşünülmüştür. İletişimin akademik kurumsallaşması öncesinde bu alanla doğrudan ilgili çalışmalar yapmış olan Hilmi Ziya Ülken ve Cavit Orhan Tütengil, bu hususta ideal örneklerdir. Ülken ve Tütengil, söz konusu çalışmalarında iletişim alanının gelişimiyle toplumsal gelişme arasında doğru orantı kurmuşlardır. Her iki sosyoloğumuzun iletişime yaklaşımlarında toplumsal gelişme ve kalkınmaya bağlı bir teknolojik iyimserlik belirgin biçimde gözlenmektedir. Bu bakımdan, Ülken ve Tütengil’in iletişime yaklaşımının Batı kültür çevresindeki ana akım çalışmalarla tutarlı olduğu da söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler:

Türk sosyolojisi,
iletişim çalışmaları,
az gelişmişlik,
teknolojik iyimserlik

Abstract

This article investigates how and to what degree communication emerged as a subject of inquiry in Turkish sociology before its formal establishment as an independent academic field in Turkey. The first sociological approach to communication emerged from the need to comprehend the function of mass communication in the social world, which was becoming increasingly important in a modernizing society. These approaches were influenced by the specific context, significance, and role of communication in the unique modernization process of a non-Western country. They were assessed based on the distinctive body of thought that emerged from that same modernization experience. As an 'underdeveloped' or 'developing' country experiencing modernization in the form of Westernization, Turkey has seen technology as a 'development' move, and the development and spread of mass communication technologies have been considered within this framework. Hilmi Ziya Ülken and Cavit Orhan Tütengil were exemplary figures who worked directly in mass communication before its academic institutionalization. Ülken and Tütengil found a direct relationship between the advancement of communication and social development in their studies. Both sociologists exhibit an apparent technological optimism rooted in social progress in their approaches to communication. Consequently, it can be argued that Ülken and Tütengil's perspectives on communication align with mainstream studies in the Western cultural context.

Keywords:

Turkish sociology,
communication studies,
underdevelopment,
technological optimism

Başvuru Tarihi: 06.03.2025

Yayına Kabul Tarihi: 14.06.2025

Aymaz, G. (2025). Türk sosyolojisi ve iletişim: Erken dönem Türk sosyolojisinde iletişimle ilgili çalışmalar üzerine bir değerlendirme. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi (KİAD)*, (14), 91-105. DOI: 10.56676/kiad.1652431

Giriş

Bu makalede, Türkiye’de akademik bir çalışma alanı olarak kurumsallaşması öncesinde iletişimin Türk sosyolojisinde ne ölçüde ilgi gördüğü, hangi çalışmalarda ne şekilde ele alındığı üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, erken dönem Türk sosyolojisi ile iletişim çalışmaları arasındaki ilişki incelenmiştir. Türkiye’de iletişim çalışmalarının akademik kurumsallaşması, genel kabulle, 1965’de Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu’nun açılışı ve Ünsal Oskay, Oya Tokgöz, Aysel Aziz, Uygur Kocabaşoğlu ve Nilgün Abisel tarafından iletişim bilimleri alanındaki ilk doktora tezlerinin yazılışı ile başlatılır. Türk sosyolojisinin iletişim çalışmalarına ilgisi ve katkısı şüphesiz ki iletişim alanında ilk akademik kurumun açılışı ve ilk doktora tezlerinin yazılışıyla bitmemiştir. Bu makalede bu sınır, Türkiye’de iletişimin akademik bir çalışma alanı olarak kurumsallaşması öncesinde sosyolojinin erken dönemdeki katkısına odaklanmış olduğu için çizilmiştir; söz konusu sınır iletişime ve sosyolojiye ilişkin zihinsel kavrayışın değil sorunsallaştırmanın sınırıdır. 1965’den günümüze Türkiye’de sosyoloji ile iletişim alanında yapılmış çalışmaların karşılıklı olarak birbiriyle ilişkisi hem sosyologların hem de iletişim bilimcilerin müstakbel konusu olarak, araştırmaya ve soruşturmaya değerlidir.

Erken dönem Türk sosyolojisi ile iletişim çalışmaları arasındaki ilişki, öncelikle Türk sosyolojisinin iletişim alanına katkısına işaret eder. Şüphesiz ki iletişim çalışmaları ile sosyoloji, ontolojik, epistemolojik ve metodolojik açılardan birbirleriyle yakın ilişki içerisindedir. Sadece sosyoloji ile de değil, iletişim alanı disiplinlerarası bir alan olduğu için, iktisat, siyasal bilimler, tarih, felsefe, etnoloji, antropoloji gibi farklı disiplinlerle de ilişki içindedir. Nitekim, iletişimin ilk akademik kurumunun, Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu’nun ilk müdürü bir siyaset bilimciydi, Fahir Armaoğlu idi. Ayrıca, Erol Mutlu’nun da belirttiği gibi, iletişim “kendi içinden sorunsallaştırılmış” bir araştırma alanı olarak kurulmamıştır, öncelikle farklı disiplinlerde, sosyoloji, siyaset bilimi, psikoloji gibi başka akademik alanlar içinde sorunsallaştırılmıştır (2005, s. 36). Bu sebeple, Türkiye’de iletişim çalışmalarının tarihsel köklerine bakarken Türkiye’nin sosyal bilimler geçmişinde farklı disiplinlerde üretilmiş çalışmaların iletişim merkezli bir değerlendirmesini yapmak, örneğin Öztürk’ün (2008) yaptığı gibi, Fuad Köprülü’nün ve öğrencisi Pertev Naili Boratav’ın çalışmalarında, iletişim çalışmalarının vazgeçilmez konularından olan popüler kültüre dair izler bulmak, iletişim bilimini halkbilim ile buluşturan İlhan Başgöz’e, siyaset bilimi ile buluşturan Nermin Abadan Unat’a odaklanmak, ya da akademi dışı bir entelektüel olan Doğan Avcıoğlu’nun *Türkiye’nin Düzeni* yapısını iletişim açısından okumak da mümkündür.

Erken dönem Türk sosyolojisinin iletişim bilimlerine katkısını sorgulayan çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. İlgili literatüre bakıldığında, Oya Tokgöz’ün 3-5 Mayıs 2000 tarihleri arasında gerçekleşen 1.Ulusal İletişim Sempozyumu’nda sunduğu “Türkiye’de İletişim Araştırması: Nereden Nereye?” adlı bildirisi öne çıkmaktadır. Bunun dışında, sosyoloji ve iletişim kelimelerini içeren çok sayıda çalışma, sosyoloji ve iletişim bilimleri disiplinlerinin ortak konusu olan “iletişim

sosyolojisi”ne¹ odaklanmış çalışmalardır². Türk sosyolojisinin iletişim alanına erken dönem katkısını, Tokgöz’ün yaptığı gibi (2000, s. 18) dolaylı ve doğrudan katkılar şeklinde kategorilere ayırmak mümkündür. Dolaylı katkılar, genel olarak sosyal bilimlerin hemen her alanında kullanılan ve disiplinlerarası niteliği nedeniyle iletişim çalışmaları alanında da kullanılan epistemolojik, metodolojik ve terminolojik birikimle ilgilidir. Doğrudan katkılar ise, teorik ve pratik düzeyde iletişimin toplumsal yapı, kurum ve ilişkilerini kendine araştırma konusu olarak seçmiş çalışmaları kapsamaktadır. Dolaylı katkılar çok daha kapsamlı incelemeleri gerektirdiği için bu makalede sadece erken dönem Türk sosyolojisinde iletişim alanıyla doğrudan ilgili çalışmalara odaklanılmıştır.

Şüphesiz ki sosyolojinin iletişim çalışmalarına katkısı derken, sosyal bilimlerin bütün alanları için geçerli olan ontolojik, epistemolojik ve metodolojik katkının yanında doğrudan iletişim çalışmaları alanına özgü katkıları önem kazanmaktadır. Bu bakımdan, örneğin Anglo-Amerikan iletişim çalışmalarının akademik bir çalışma alanı olarak kurumsallaşma sürecinde, sosyal bilimlerin farklı alanlarından, sosyolojiden, siyaset biliminden, sosyal psikolojiden gelen katkıların bir benzerinin Türkiye’de sosyoloji ile iletişim çalışmaları arasında yaşanıp yaşanmadığı sorulmaya değer bir sorudur. Tokgöz, “Türkiye’de İletişim Araştırması: Nereden Nereye?” adlı bildirisinde, Türkiye’de iletişimin doğrudan araştırma ve çalışma konusu olmasının ve yüksek öğrenimde kurumsallaşmasının benzer bir seyir izlemediğini, “sosyal bilimler alanında özellikle sosyoloji disiplini dikkate alındığında, yapılan çalışmaların, genelde Türkiye’deki bilgi birikimine katkısının, Batı ülkeleriyle karşılaştırıldığında az olduğu”nu belirtmektedir (2000, s. 15). Tokgöz, bir söyleşisinde de Türkiye’de “iletişim alanı bakımından çerçeveyi çizmiş” olan çalışmaların, “ilk beşler” olarak adlandırdığı ve kendisiyle birlikte, Ünsal Oskay, Aysel Aziz, Uygur Kocabaşoğlu ile Nilgün Abisel’in iletişim bilimleri alanındaki ilk doktora tezleri olduğunu söylemektedir (Aydeniz, 2021, s. 739). Kejanlıoğlu ise Tokgöz’ün bu yaklaşımını Anglo-Amerikan iletişim çalışmalarının farklı disiplinlerden gelen öncülerinden yola çıkarak “Türkiye’de sosyal bilimlerde paralel bir dünya oluşturmaya çalışmak” olarak nitelendirip eleştirir (2024, s. 194).

Türkiye’de iletişim çalışmaları, Batı dışı toplumlar statüsünde olan bir ülkenin kendine özgü modernleşme süreciyle ve bu süreçte iletişiminin edindiği yerle, kazandığı önem ve oynadığı rolle şekillenmiştir. İletişimin modernleşme sürecinde şekillenen yeri, önemi ve rolü ise yine modernleşmeye bağlı toplumsal değişimin kendine özgü düşünce birikimiyle değerlendirilmiştir. Elbette sosyoloji de bu birikimin bir parçasıydı.

Görev Bilinciyle Hareket Eden Bir Bilim

Kitle iletişimi hem iletişim araçları boyutuyla “insanın aletle” ilişkisini hem de o araçların sağladığı olanaklarla gerçekleşen iletişim süreçleri boyutuyla “insanın insanla” ilişkisini içerir. Bu ikili ilişki kitle iletişimi alanına toplumsal dünyanın diğer alanlarıyla

¹İletişim, gerek iletişim araçlarının tarihsel gelişimi, gerekse ilişki ve etkinlik olarak toplumsal dünyaya ait olduğundan, iletişim sosyolojisi de, sosyoloji alanının iletişimi anlamaya ve açıklamaya yönelik alt dalı olarak kabul görmektedir. “Bu doğrultuda iletişim bilimi ve iletişim sosyolojisi arasındaki ayrım ise iletişim bilimlerinin iletişim süreçlerine, modellerine, unsurlarına, rollerine ve iletişim ortamını kuran unsurlara odaklanması, iletişim sosyolojisinin ise daha geniş bir çerçevede iletişimin toplumsal yönünü anlamaya ve açıklamaya çalışmasıdır” (Eğribel, 2018, s. 4).

²“İletişim sosyolojisi kapsamında hazırlanan çalışmaların genelinde ise kendini tekrar eden bir iletişim kuram ve modelleri literatürü sunulmakla birlikte, iletişime sosyolojik bakış açısını geliştirmede henüz yeterli ilerleme kaydedilemediği de bir gerçektir” (Adıgüzel, Yılmaz ve Uybadın, 2022, s. 3).

kesişme özelliği verir; toplumsal dünyanın ekonomi, politika, hukuk, kültür, ideoloji gibi diğer alanlarıyla sürekli bir etkileşim halindedir iletişim. Buradan hareketle, kitle iletişiminin, toplumsal ilişkiler bütününe belli bir alanda açığa çıkma biçimi, o alandaki dışavurumu olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla, kitle iletişimi ancak toplumsal dünyanın bütüncül kavranışıyla anlaşılabilir. Bu da onu sosyolojinin doğal konusu haline getirmektedir. Ayrıca, sadece toplum ile iletişim arasındaki ilişkinin kaçınılmaz olmasının ötesinde, her iki disiplinin bilim olarak kendini tanımlama, kabul ettirme ve etkinlik sağlama çabası da (Eğribel, 2018, s. 59) iki disiplinin buluşmasında rol oynamıştır. Ama daha spesifik olarak, sosyolojiyi diğer bilim dallarından ayırtıran uzmanlığı, asli konusu “modern dünyanın araştırılması” idi ve modern dünyanın araştırılmasında da kitle iletişimine merkezi bir yer vermek gerekiyordu (Thompson, 2008, s. 9). Çünkü modern dünya dediğimiz gerçeklik, yerkürenin insani deneyimler açısından bütünleşmiş tek bir mekân haline gelişle karakterize olmuştur ve yerkürenin tek bir mekân haline gelişi de Gutenberg matbaasından itibaren kitle iletişim araçlarının etkin rol oynadığı bir süreçtir. İletişimin sosyoloji disiplini içinde sorunsallaştırılması ya da başka bir deyimle, iletişim alanına dair ilk sosyolojik yaklaşımlar da esas itibarıyla, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kitle iletişim araçlarındaki teknik gelişmeye bağlı olarak modern hayatta gittikçe merkezi bir rol oynamaya başlayan kitle iletişiminin toplumsal dünyadaki işlevini kavrama ihtiyacından doğmuştur.

Kitle iletişimi Türkiye’de de sosyolojinin ilgi alanına modernleşmenin bir konusu olarak girdi. Kitle iletişimi, teknolojik (alet) boyutuyla da o teknolojinin sunduğu olanaklar çerçevesinde gerçekleşen iletişim süreçleri (toplumsal ilişkiler) boyutuyla da İbrahim Müteferrika’nın matbaasından itibaren, modernleşen Türkiye’de toplumsal dünyanın bütününe somut ve dolaysız biçimde ilgilendiren sorunlar içeriyordu. Ama bu sorunların akademik bilimsel çalışmanın konusu olması, akademik ilgi alanına girebilmesi için Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu’nun kuruluşuna kadar beklemek gerekiyordu. Osmanlıda sosyolojik düşüncenin ilk temsilcilerinden olan ve isim babası olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yayın organı *Meşveret*’i çıkarırken türlü güçlüklerle karşılaşan, gazetenin sürekli çıkabilmesi için sermaye gerektiğini, parasız gazete çıkarmanın çok zor olduğunu söyleyen (Erkul, 2008, s. 31) pozitivist Ahmet Rıza, basın ve propaganda ilişkisi üzerine düşünmeye ya da gazeteciliğin politik ekonomisiyle ilgilenmeye çok müsaitti aslında, ama bu konuda hiç çalışmadı. Ulusal kurtuluş mücadelesi veren Ankara hükümetinin ilk telsiz-telgraf haberleşme sisteminin (I. Dünya Savaşı sırasında kullanılan bir telsiz telgraf cihazının Sinop Gerze’den getirilip) Kuvayı Milliye Anadolu’sunun giriş kapısı olan Kastamonu’da kurulmuş olması, teknik araçla toplumsal ihtiyaç arasındaki ilişkiye ilgi duyan Nurettin Topçu’yu hiç ilgilendirmedir.

Türkiye’de iletişimin akademik bir çalışma alanı olarak kurumsallaşması alan yazınında Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu’nun 1965 yılında açılışı ile başlatılır.³ Türkiye’nin akademik tarihinde “yurtdışında gazetecilik eğitimi alan ilk Türk” ünvanını taşıyan Ahmet Emin Yalman’ın 1914’de Columbia Üniversitesi’nde yazdığı ve

³Aslında 1931 tarihli Basın Yasası, sorumlu yazı işleri müdürlerine yükseköğrenim şartı getirmiş ve bu sebeple gazetecilik okulu açılması gündeme gelmiştir. Ama bu koşul kısa sürede kaldırılınca gazetecilik eğitimi başlatma girişi de sonuçsuz kalmıştır. 1950 yılında İstanbul Üniversitesi’nde Gazetecilik Enstitüsü kurulur. Bundan 15 yıl sonra Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu’nun açılmasıyla iletişim alanında dört yıllık yükseköğrenim süreci başlar.

Türk basın tarihi üzerine ilk çalışma olma niteliği taşıyan *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press* adlı doktora çalışması⁴ alan yazınında doğal olarak bireysel deneyimler kategorisinde kabul görür ve akademik kurumsallaşmanın dışında bırakılır. Fakat bu bireysel deneyimin onu hem erken dönem Türk sosyolojisiyle hem de iletişimin akademik kurumsallaşma süreciyle bağlayan bir niteliği vardır ki o da modernleşen Türkiye'nin tarihinde önce “Osmanlı münevveri”, sonra “Cumhuriyet aydını”nın somut toplumsal sorunlara çare bulma refleksidir. Bu refleks, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve siyasi tarihinden gelen sebeplerle, münevverimizin ve aydınımızın topluma karşı bir “görev bilinci” ile donanmış olmasından (Belge, 1983, s. 84) kaynaklanmaktaydı. Osmanlı'nın son yıllarında başlıca görev “hürriyet mücadelesi” vermektir; Cumhuriyet'in tek partili ilk döneminde “Cumhuriyet ilkelerini halka benimsetmek” oldu görev; çok partili yıllarla birlikte başlayan ve askeri darbelerle ilerleyen dönemde ise çok sayıda aydın kendi görevini “halka gerçekleri anlatmak” olarak belirledi. “Toplumsal bunalımları karşısındaki sorumluluklarını bilen insanlar” (Ülken, 1994, s. 16) olarak Türkiyeli münevverler ve aydınlar toplumsal sorunların çözümünü kendilerine “misyon” edinmişlerdi. Türkiye'nin düşünce tarihi, bu sebeple, Türkiyeli entelektüelin “güncel sorunlara tutkunluğuyla” belirlenmiştir (Ülken, 1994, s. 16).

Güncel sorunlara tutkun olan Osmanlı münevveri ve Cumhuriyet aydını kitle iletişimini de modernleşmenin getirdiği toplumsal değişmeyi anlamının ve ortaya çıkardığı toplumsal sorunları kavramanın bir aracı olarak görmüştür. Yalman'ın Columbia Üniversitesi'ne esasen sosyoloji yüksek lisansı yapmak için gitmiş olması, sosyoloji alanındaki yüksek lisans tezini Türk basının tarihi hakkında yazmış olması (Yalman, 1997, s. 169) ve sonrasında aynı üniversitenin Pulitzer Gazetecilik Enstitüsü'nde yaptığı doktora tez çalışmasının da “Modern Türkiye'nin Basınla Ölçülen Gelişimi” diye bir başlık taşıyor olması bu bakımdan anlamlıdır; bu tezinde Yalman, modernleşme sürecindeki Türkiye toplumunun gelişimini basın aracılığıyla, basın üzerinden kavramaya yönelmişti.

Modernleşmenin getirdiği toplumsal değişmeyi anlamak, ortaya çıkardığı toplumsal sorunları kavramak için Türk sosyolojisi kitle iletişimine kendi araştırma konuları içinde yer vermek durumunda kaldı. Çünkü sosyoloji, önce “Osmanlı münevveri”, sonra “Cumhuriyet aydını” tarafından, somut toplumsal sorunlara çare bulma gayesiyle ilgi görmüştü. Sosyolojinin bu topraklara girişi, bilim sevgisinden ziyade memleket kaygısının eseri idi. Bu bakımdan, modernleşen Türkiye'nin tarihinde sosyoloji, Cemil Meriç'in deyişiyle (1993, s. 177), “buhranın çocuğudur”.

Sosyolojinin Türk düşünce dünyasına girişi, ilk önce *Servet-i Fünun*, *Meşveret*, *Fecri Atı* gibi süreli yayınlarla gerçekleşmiştir. Bu dergilerin bazı sayılarında sosyoloji ile ilgili makalelere yer verilmiştir. İsminde sosyoloji sözcüğü bulunan ilk dergi ise, 1908-1911 yılları arasında İstanbul'da 27 sayı yayımlanmış olan, “Ulum-i İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası”dır (Toprak, 2001, s.310). Sosyoloji, süreli yayınlar dışında, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi Osmanlı münevverlerinin kurduğu “ilmî ve meslekî cemiyetler” aracılığıyla da düşünce dünyamıza nüfuz etmiştir. Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi (1820), Encümen-i Daniş (1851), Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye (1861), Cemiyet-

⁴Bu çalışma, (Birgen Keleşoğlu tarafından Türkçe çevirisi yapılarak) *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913* adıyla 2018 yılında Türkiye İş Bankası Yayınları tarafından kitaplaştırılmıştır.

i İlmiye (1879) gibi, kendi dönemlerinde tanınan ve saygı gören bu dernekler, “popüler bilim ve kültürün yaygınlaşmasının yanı sıra toplumun sorunlarını da faaliyet sınırları içine alarak” bir çeşit sosyoloji derneği vasfı kazanmışlardır (Özdemir, 2008: ii). Üniversitelerimizdeki ilk sosyoloji bölümümüz ise, Durkheim’in Sorbonne’daki kürsüsünden bir yıl sonra, 1914’te Darülfünun’da kurularak, sosyoloji alanında dünyanın ikinci akademik kurumu olma özelliğini kazanmıştır.

Bu yakın takibin sebebi, toplumsal hayatın bir bütün olarak “Devlet-i âli Osmanî’nin bekası” ifadesinde toplanan sorunlarına çare bulmaktır. Toplumsal sorunların çözümünü kendine misyon edinen Türkiyeli entelektüeller, bu sebeple, doğal olarak siyasetin de içinde olmuşlardır. Sosyolojinin Türk düşünce dünyasına girişinin, *Servet-i Fünun*, *Meşveret*, *Fecri Atı* gibi sisyasi kimliklere sahip dergiler aracılığıyla gerçekleşmiş olması, ya da henüz Darülfünun’da kürsüsü kurulmadan evvel Ziya Gökalp’in 1910-11 yıllarında Selanik’teki İttihat ve Terakki okulunda sosyoloji dersleri vermiş olması, Türkiye’de Durkheim’in adı henüz yeni duyulmaya başladığı sırada (1911’de) Durkheim sosyolojisini anlatan bir kitabı *İlm-i İctimaî Nedir?* adıyla Türkçeye çeviren, sosyolojinin kavramlarının Türkçe karşılıklarını ilk kez arayıp bulan, “Türkiye’de sosyolojinin ilk müdafii” (Birinci, 2008, s. 329) TKP kurucusu Mustafa Suphi ve nihayet uygulamalı sosyolojinin öncülerinden TİP’li Behice Boran ile Kemalist Niyazi Berkes, bizlere bu bilimin Türk siyasal yaşamındaki yeri hakkında yeterince bilgi vermektedir.

Türkiyeli entelektüelin siyasetle iç içeliği, *Koçi Bey Risalesi*’nden, art arda gelen *layihalar* ve *siyasetnamelerden* beri değişmeyen bir gelenektir. Hilmi Ziya Ülken, bu durumu “Âlimlerimiz ilim için ilmi bir yana bırakıp, siyaset için, içtimaî reform için ilim yapmak zorunda kaldılar” sözleriyle ifade ediyor ve “Gökalp, Prens Sabahaddin, Mehmet Ali Şevki ve daha birçokları politika ve ıslahatın beklediği acele yüzünden tetkiklerini yarıda bıraktılar” diyordu (2008, s. 7). Toplumsal eyleme bu ölçüde bağlılık Türkiye düşünce tarihinin kusuru gibi görülmüştür.⁵ Siyasetle iç içe geçmiş olmasına bağlı olarak Türkiye’de sosyal bilimler alanında teorik eserlerin yüzeysel kaldığı temel bir zaaf olarak tespit edilegelmiş ve derinleştirilmiş düşünsel çalışmaların, toplumsal eyleme bağlılıktan kurtulabildiği ölçüde verilebileceğine inanılmıştır (Kayalı, 2001, s. 59).

Türk sosyolojisinin öncü çalışmaları, kitle iletişiminin toplumsal ortamı, anlamı, işlevi ve sorunlarına ilişkin araştırmalar için zorunlu bir teorik uğrak olma niteliği taşımaktadır. Bu çalışmalar toplumsal eyleme bağlılıkla hareket ederken “toplumsal olgu”, “toplumsal yapı”, “toplumsal değişme”, “toplumsal kurumlar”, “toplumsal ilişkiler” gibi kavramları tanımlıyor ve bunların yereldeki anlamını açıklamaya çalışıyordu. İletişim çalışmaları sosyoloji ile ontolojik, epistemolojik ve metodolojik açılardan yakın ilişkide olduğundan, bu kavramlara getirilen tanımlar ve bunların

⁵Siyasetle iç içe geçmiş olmanın belki de kaçınılmaz bir sonucu olarak, modern düşünce tarihimiz değerlendirilirken de düşünsel düzey ve kıymetten ziyade siyasal konumlar ve taraflılık ön plana çıkmakta, siyaset ağırlıklı bir düşünce tarihi oluşturulmaktadır. Buna göre, örneğin, Yusuf Akçura, Munis Tekinalp, Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, Nurettin Topçu gibi “tutucular”, Niyazi Berkes, Behice Boran, Cavit Orhan Tütengil, Cahit Tanyol gibi “ilericiler” vardır, veya Hilmi Ziya Ülken, Sabri Ülgener, Cemil Meriç ve Şerif Mardin gibi herhangi bir siyasi kampa dâhil olmamış “araftakiler” vardır. Hatta kuramsal ve uygulamalı çalışmalar da bu siyasal ayrışmaya bağlı olarak tasnif edilebilmektedir; Türk sosyolojisi bu konuda da siyasal karakterini hiçbir zaman yitirmemiştir (Kayalı, 2001, s. 58-59). Bu çerçevede, Tanzimat’la başlayan ve daha ziyade “felsefi ve spekülâtif” bir karakterde olduğu ileri sürülen teorik dönem “tutucular”a, 1940’larda DTCF’nin ünlü dört hocası (Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu) ile başlayıp 1960’lar ve 70’lerden itibaren (İbrahim Yasa, Mübeccel Kıray, Emre Kongar, Ruşen Keleş, Sema Erder vb. ile) ağırlık kazanan uygulamalı dönem “ilericiler”e mâl edilmiştir.

yereldeki anlamlarına dair açıklamalar ontolojik, epistemolojik ve metodolojik açıdan iletişim çalışmaları üzerinde belirleyici olmuştur.

Öncü Çalışmaların Motivasyonu

İletişim alanına yönelik ilk çalışmaların ontolojisi, epistemolojisi ve metodolojisi misyoner sosyolojimizin izlerini taşımaktaydı. Kitle iletişiminin öncü çalışmaları güncel meselelere aynı tutkunlukla, modernleşen Türkiye’de gittikçe önem kazanan iletişimin toplumsal dünyadaki yerini ve işlevini belirlemeye çalışıyordu. Zira Batı modernleşmesinin ikonik tekniği olan Gutenberg matbaasının Osmanlı’ya girişi yaklaşık üç yüz yıl gecikmişti ama iletişim araçları teknolojisinin takibi ve adaptasyonu, Batılılaşma kararlılığına uygun biçimde, telgraftan itibaren çok hızlı olmuştu.

İmparatorluğun Batılılaşmacı dinamiği, tıpkı sosyoloji gibi kitle iletişim teknolojisinin matbaa sonrasındaki ürünlerini de yakın takibe almıştır. 1837’de icat edilen telgraf 1847’de Sultan Abdülmecid’e sunulmuştu.⁶ Osmanlı imparatorluğu, bu aleti öylesine benimsemişti ki 1865’de o zamanki adı Uluslararası Telgraf Birliği olan ITU’nun ilk kurucuları arasında yer alabilmişti. Osmanlı Devleti’nin ilk telsiz telgraf istasyonu ise, Marconi’nin Manş üzerinden ilk bağlantıyı gerçekleştirmeyi başardığı 1899 yılından sadece yedi yıl sonra, 1906 yılında kuruldu. Türkiye’de ilk radyo yayını denemesi, bu işin öncüsü olan Amerika’da ilk yayın istasyonlarının ortaya çıkışından üç yıl sonra, 1923’de gerçekleşti. İlk televizyon yayını, bu alanda öncü olan İngiltere’de (II.Elizabeth’in taç giyme töreninin yayınlanması sebebiyle) ilk kez televizyon izleyici kitlesinin radyonunkini geçtiği (Jeanneney, 2009, s. 265) 2 Haziran 1953’den bir yıl önce, 19 Temmuz 1952’de başlatıldı.

Modernleşen Türkiye, matbaadaki üç yüz yıllık arayı en fazla birkaç yıla (telgrafta bir yıla, telsiz telgrafta yedi yıla, radyoda iki yıla) indirmişti. Karahanlılardan Osmanlılara kadar hemen bütün Türk devletleri resmî düzeyde Sünnî İslâm’ı kabul etmiştir (Ocak, 2003, s. 34), dolayısıyla kültürel ve ideolojik kökleri itibarıyla dindar ve muhafazakârdı Osmanlı ama “içtimai eyleme bağlı olarak” Batı’nın başlıca özelliklerini tanımıştır (Ülken, 1994, s. 16). Şüphesiz ki, “muhafazakâr bir toplumun teknolojik yeniliklere şaşırtıcı bir hızla açık olması” (Atabek, 2017, s. 141), modernleşmeyi Batılılaşma şeklinde yaşayan “az gelişmiş” ya da “gelişmekte olan” statüsündeki her ülkede olduğu gibi, teknoloji ithalinin “kalkınma” hamlesi olarak görülmüş olmasıyla açıklanabilir. Ne var ki kitle iletişim araçları teknolojisi Batı’dan ithal ürünlerdi; o teknolojinin gelişimini sağlayan tarihsel/toplumsal koşullar, benzer konumdaki tüm ülkeler gibi, Türkiye’de de mevcut değildi. Dolayısıyla, tek başına iletişim teknolojilerinin ithali kendinden beklenen toplumsal faydayı sağlayamazdı. Teknolojiye bu denli düşkün bir toplumun “neredeyse teknoloji hovardalığına varan tutumu, iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin beklenen toplumsal faydayı sağlayamamasının önemli bir nedenidir” (Atabek, 2017, s. 141). O sebeple, “Türkiye’de tartışmakta olduğumuz iletişime ilişkin toplumsal sorunlar, belirli

⁶Osmanlı Devleti’nde “ilk telgraf hattı” 1847-1855 yıllarında Varna-Edirne-İstanbul hattında kuruldu. İlk telgraf haberleşmesi ise Sultan Abdülmecid döneminde 9 Eylül 1855 Pazar günü gerçekleşmiştir. Morse’un, Varna’dan saraya kadar gelen hat tamamlanınca Sultan’a “Emredin yazalım” dediği kayıtlarda yer alır. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid’in “Beklenen gemi geldi mi? Avrupa ne hal içindedir?” sözleri, vericiyle Varna’ya ulaşmış ve gelen cevap Sultan’a ulaştırılmıştır. Elmaslı bir madalya ile üzerinde Abdülmecid Han’ın imzası olan patent verilerek taltif edilen Morse, Abdülmecid için “icadımın değerini anlayan Avrupalı ilk büyük insan” ifadesini kullanmıştır (Atabek, 2017, s. 124).

ölçüde, iletişim teknolojilerinin tarihinden kaynaklanmaktadır” diyen Atabek (2017, s. 141) haklı görülmelidir.

Kitle iletişim araçları teknolojisinin gelişimini sağlayan tarihsel/toplumsal koşulların yokluğundan ileri gelen sorunların, yine tipik bir “az gelişmiş” ya da “gelişmekte olan” ülke refleksiyle, eğitim yoluyla giderileceği düşünülürdü. Nitekim eğitim ve öğretim, Cumhuriyet Türkiye’sinin kalkınma planıyla bir arada, o planın bir parçası olarak ele alınıyordu. Bu bağlamda, örneğin Berkes’e göre, Öğretimi Bütünleştirme (Tevhid-i Tedrisat) kanunu, Türkiye gibi “kalkınma çabası içinde bulunan geri kalmış bir ülke” için “büyük bir nimet”ti (1975, s. 129).

Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu’nun 1965 yılında kuruluşu da “kalkınma çabası içinde bulunan geri kalmış bir ülke”nin eğitime yüklediği anlamın tipik kanıtlarındandır. Bilindiği gibi 1960’ların başında Türkiye “planlı kalkınma” modeline geçmiştir. 27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra, 30 Eylül 1960 tarihinde özel bir kanunla (“91 sayılı yasa” ile) kurulan (daha sonra 1961 Anayasası’nda da yer verilen) Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), ilk beş yıllık kalkınma planı için Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyelerini iletişim üzerine ampirik araştırma yapmaya teşvik etmiştir (Tokgöz, 2000, s. 22). Bu yıllarda televizyonun, radyonun toplumsal ve kültürel gelişme için kullanılması bir devlet politikasıydı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren Türkiye, UNESCO’nun kitle iletişimini bir modernleşme aracı olarak kabul edişini ve bu yöndeki politikalarını desteklemekteydi (Alemdar, 2018, s. 13). Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu 1965’te bu koşullarda kurulur.

Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu’nun öncelikli amacı, UNESCO politikalarına uygun şekilde, iletişim sektörüne nitelikli insan yetiştirmektir. Fakat bu bir “meslek eğitimi” olmaktan ziyade alana entelektüel açıdan donanımlı insan yetiştirmeye dönük bir eğitimdi. Zaten, Nermin Abadan Unat dışında, fakültenin seçkin eğitim kadrosu içinde yer alan akademisyenlerden hiçbirinin alanı iletişim değildi (Aydeniz, 2021, s. 738), eğitim kadrosu siyaset bilimcilerinden, iktisatçılardan, hukukçulardan oluşuyordu. Bu koşullarda meslek eğitimi (gazetecilik, halkla ilişkiler, radyo-televizyon eğitimi) gelişemedi. İlerleyen yıllarda art arda açılan iletişim fakültelerinin ders müfredatı mesleği öğretmeye dönük derslerle donatılsa da uygulamadan ziyade kuram ağırlıklı SBF geleneği ağır bastı (Alemdar, 2018, s. 12). Böyle olmakla birlikte, Alemdar’a göre, iletişimin akademik kurumsallaşması sürecinde iletişime ilişkin temel ve kalıcı düşünceler üretilememiştir, çünkü “hem böyle bir beklenti hem de buna olanak verecek bir birikim” yoktu; “en çok yardım etmesi beklenen tarih ve sosyoloji”nin ise iletişim alanına katkısından pek söz edilemezdi (Alemdar, 2018, s. 11). Türkiye’de iletişim çalışmalarının Batı düşüncesinin egemenliği altına girmiş olmasını, sıkça dillendirilen bu tezi Alemdar, tarih ve sosyolojinin katkısının yetersiz kalmasının kaçınılmaz sonucu olarak tespit ediyor (2018, s. 12).

Bu koşullarda, erken dönem Türk sosyolojisinin iletişime “dolaylı katkısı”nın (ontolojik, epistemolojik ve metodolojik katkısının) dışında “doğrudan katkısı”nın ne olduğu sorusu üzerinde durmak gerekiyor. Tokgöz’ün “iletişimle doğrudan ilgili” çalışmalar yapmış sosyologlar olarak andığı Hilmi Ziya Ülken ile İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’ne bağlı olarak iki yıllık eğitim vermek için kurulan Gazetecilik Enstitüsü’nde hocalık yapmış ve bir süre de müdür olarak görev almış (Burcu, 2008, s.

14) olan Cavit Tütengil'in enstitü bünyesinde yaptığı çalışmalar bu hususta ideal örneklerdir.

Ülken ve Tütengil'in İletişimle Doğrudan İlgili Çalışmaları

Hilmi Ziya Ülken, çok faal, çok üretken bir entelektüeldir. Kitap, kitap tercümesi, editörlük, dergi yazıları, gazete yazıları, kitap ve dergi tanıtımlarından oluşan, 70'i kitap olmak üzere, toplam 1370 civarında yayını bulunmaktadır (Vergili, 2008, s. 602). Tokgöz, Ülken'in "iletişimle doğrudan ilgili" çalışmaları olarak, 1954'te *Siyasi İlimler Mecmuası*'nda yayımlanan "Cemiyette İlk Basın Hareketleri" adlı makalesi ile 1951'de *Sosyoloji Dünyası* dergisinde yayımlandığını söylediği "Radyonun İhtimai Tesirleri Üzerine Sosyolojik Anket" adlı bir "makale"sinden söz eder (Tokgöz, 2000, s. 18). Ne var ki Tokgöz tarafından "Ülken'in iletişimle doğrudan ilgili makalesi" olarak anılan "Radyonun İhtimai Tesirleri Üzerine Sosyolojik Anket", Ülken tarafından yazılmış bir makale değildir; "Harvard Üniversitesi'nde kullanılan anketten" dipnotu ve "İngilizceden çeviren: Bige Temel" son notuyla yayımlanmış (6 başlıkta toplanmış 30 sorudan ibaret) bir anket formudur⁷. Tokgöz'ü yanıltan, Uygun ve Özer'in, Emre Kongar tarafından derlenen ve ilk baskısı 1982'de iki cilt halinde yapılan, *Türk Toplumbilimcileri* adlı eserde yer alan, Hilmi Ziya Ülken bibliyografyasıdır. Tokgöz'ün atıf yaptığı Uygun ve Özer'in bu bibliyografyasında, Harvard Üniversitesi'nde kullanılan anket formu Ülken'e ait makale olarak listelenmiştir; eserin Aralık 2024 tarihli son baskısında bu yanlış bilgi halen olduğu gibi durmaktadır (Uygun ve Özer, 2024, s. 200). Ülken'in iletişim alanına katkısını araştıran Raci Taşçıoğlu da Tokgöz'ün söz konusu bildirisine ve oradaki hataya değinmeden, Uygun ve Özer'in verdikleri bu yanlış bilgiye dikkat çekmiştir (2010a, s. 238).

Sosyoloji Dünyası, kuruluşunda Ülken'in de etkin rol oynadığı Türk Sosyoloji Cemiyeti'nin dergisiydi. Ülken'in en önemli özelliklerinden biri, kendi döneminde uluslararası camiada etkin ve tanınmış bir sosyolog olmasıdır (Vergili, 2008, s. 600). Birleşmiş Milletler'e bağlı UNESCO'nun desteği ile tüm dünya ülkelerini içine alacak bir sosyoloji örgütünün oluşturulması amacıyla 1949 yılının Eylül ayında Oslo'da düzenlenen ve Ülken'in de davet edildiği toplantı sonucunda Uluslararası Sosyoloji Cemiyeti inşa edilmiş (Fildiş, 2019, s. 444), bunu takiben, Aralık 1949'da da Hilmi Ziya Ülken'in yanı sıra Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Nurettin Şazi Kösemihal, Cahit Tanyol, Nezahat Nurettin Ege gibi isimler Türk Sosyoloji Cemiyeti'ni (TSC) kurmuştu. *Sosyoloji Dünyası*, Cemiyet'in kuruluşundan bir buçuk yıl sonra yayın hayatına başlamıştır.⁸ Derginin ilk sayısında 1950 Temmuz'unda düzenlenen Birinci Kongre'de sunulan, yazarları ve başlıkları listelenen, 12 bildiriden 6'sı yayınlanmıştır. Dergide Hilmi Ziya Ülken imzalı "Üniversite Sitesi" başlıklı 1950 Nisan'ında Paris'te düzenlenen Üniversite Siteleri Kongre'sine gönderilen rapor ile "Türkiye'de Köy Sosyolojisi" ve "Sosyolojinin Sınırları" başlıklı iki makale ve bir de H.Z.Ü. imzalı "Zurich Sosyoloji Kongresi" başlıklı

⁷Bkz. *Sosyoloji Dünyası*, Cilt 1, No.1. s. 62-66. Kaynağa, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi kütüphanesinde erişilmiştir. Kütüphane kataloğunda eser şu şekilde listelenmiştir: "1. Kat/ Genel Koleksiyon-Dergi/ 02682".

⁸"1950-1960 döneminde sosyolojiyle doğrudan ilgili olan üç dergiden söz edilebilir. Bunlar; Hilmi Ziya Ülken'in müdürlüğünü yaptığı *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 1949'da kurulan Türk Sosyoloji Cemiyeti'nin yayın organı olan *Sosyoloji Dünyası* ve Fındıkoğlu'nun Türkiye Harsi ve İhtimai Araştırmalar Derneği adına çıkardığı *İş ve Düşünce Mecmuası*" [Kaçmazoğlu'dan (2013, s. 96) aktaran: Fildiş, 2019, s. 447).]

yazı yer almaktadır. “Radyonun İctimai Tesirleri Üzerine Sosyolojik Anket” formuna ise *Sosyoloji Dünyası*’nın ilk sayısında derginin çıkış amacı çerçevesinde yer verildiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda ABD merkezli uygulamalı sosyoloji anlayışı Türkiye’de de yükselişteydi. Özellikle Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nde Behice Boran, Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav gibi isimler ekonomi, şehir, endüstri ve köy temaları çerçevesinde bu anlayışa dayalı çalışmalar yapmaktaydılar. Nitekim, derginin ilk sayısının ilk sayfasındaki “Maksad” başlıklı yazıda derginin çıkış amaçlarından biri “Araştırmalarını gerek nazari, gerek tecrübi sahada yapmakla beraber mümkün olduğu kadar içtimai gerçekle alakalı ve ameli olmaya dikkat etmek” şeklinde tanımlanmıştı (Sosyoloji Dünyası 1951, s. 3). Anket formu bu “Maksad” ile örtüşmekteydi.

Ülken’in “iletişimle doğrudan ilgili” kategorisindeki diğer çalışmaları Türkiye’de basın tarihi üzerinedir. Ülken’in iletişim bilimine katkılarını kendine akademik araştırma konusu olarak seçmiş ve bu katkılarını “dolaylı katkılar” ve “doğrudan katkılar” olarak ikiye ayırmış olan Taşcıoğlu, “doğrudan katkılar” kategorisindeki çalışmaların, iletişim tarihi bağlamında Türkiye’de matbaanın, gazeteciliğin ve dergiciliğin gelişimi konularını ele aldığını belirtmektedir (2010a, s. 243). Ülken, matbaanın, gazetenin ve dergi yayıncılığının gelişimine Türkiye’nin modernleşme tarihine duyduğu genel ilginin bir parçası olarak ilgi duymuştur. Nitekim, daha ziyade makale formatındaki bu çalışmalarında, Türkiye’de matbaanın, gazeteciliğin ve dergiciliğin tarihsel gelişimini detaylı bir şekilde incelerken bu konularda kendine özgü tarihsel ve toplumsal yorumlarda bulunarak gelişimin arka planında “yenileşme hareketleri ve Tanzimat ile batılılaşma cereyanı çerçevesinde” devletin matbaa ve gazetecilik faaliyetlerine “ilgisiz kal(a)maması” olduğu tespitinde bulunmaktadır (Taşcıoğlu, 2010b, s. 11).

Bu çerçevede şu çalışmalara imza atmıştır Ülken:

- (1954a) *Türk Düşüncesi ve Dergilerimiz*, Türk Düşüncesi Dergisi, 1 (2), Ocak, s.82-87.
- (1954b) *Cemiyette İlk Basın Hareketleri*, Siyasi İlimler Mecmuası, 285, Aralık, s.299-317.
- (1955a) *Modern Basının Doğuşu*, Siyasi İlimler Mecmuası, 286, Ocak, s.352-364.
- (1955b) *Modern Basın*, Siyasi İlimler Mecmuası, 287, Şubat, s.403-415.
- (1955c) *İlk Türk Matbaasının Eserleri*, Siyasi İlimler Mecmuası, 290, Mayıs, s.75-84.
- (1955d) *Müteferrika’yı Takip Edenler*, Siyasi İlimler Mecmuası, 291, Haziran, s.111-114.
- (1955e) *Türk Gazeteciliği Doğuyor*, Siyasi İlimler Mecmuası, 292, Temmuz, s.151-156.
- (1955f) *Türk Gazeteciliğinde Yabancı Bir Sima*, Siyasi İlimler Mecmuası, 293, Ağustos, s.188-189.
- (1955g) *İlk Türk Gazetesi: Takvim-i Vekayi*, Siyasi İlimler Mecmuası, 294, Eylül, s.219-222.

-(1955h) *Tanzimat'ta Takvim-i Vekayi*, Siyasi İlimler Mecmuası, 297, Aralık, s.317-321.

Ülken, bu çalışmalarında, genel olarak teknolojik yenilikleri önemseyen ve bu yeniliklerle toplumsallaşma arasında doğru orantı kuran bir sosyolog olarak, makine, fabrika, traktör, tren, kamyon gibi, telgrafın, radyonun, sinemanın da kasabalara ve köylere kadar girmesini tipik bir “teknolojik iyimserlik” ile yorumlamaktadır. Ülken’in bu yorumlarının aynı yıllarda ABD’de yürütülen ana akım çalışmalarında yer verilenlerle tutarlı olduğu (Tokgöz, 2000, s. 17) açıktır.

Tokgöz (2000, s. 25), “iletişimle doğrudan ilgili” çalışmalar yapmış bir diğer sosyolog olarak, Cavit Orhan Tütengil’in ismini anar ama çalışmaları hakkında bilgi vermez, bunları neden “iletişimle doğrudan ilgili” çalışmalar olarak kabul ettiği hakkında herhangi bir izahta bulunmaz, okuru yine Emre Kongar’ın derlediği *Türk Toplumbilimcileri* kitabına, bu kitapta Tütengil’i yazmış olan Cılga’ya (2024, s. 375-419) yönlendirir. Cılga’nın listelediği Tütengil kaynakçasında iletişimle ilgili olduğu gözlenen çalışmalar şunlardır:

Kitaplar

-(1954). *Diyarbakır Basın Tarihi Üzerine Notlar*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü, İstanbul.

-(1961). *Gazete ve Dergileri İnceleme Metodu*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü, İstanbul.

-(1962). *Türkiye’de Bölge Basını ve Diyarbakır Gazeteciliği*, İstanbul.⁹

-(1966). *Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz*, Bazı eklerle yeni baskı, İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü, İstanbul.

-(1969). “*Yeni Osmanlılar*”dan *Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü, İstanbul.

Makaleler

-“İngiltere’de Türk Gazeteciliği”, Vatan Gazetesi, 19-20 Ağustos 1963.

-“Taşra Gazeteciliği”, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1966, İstanbul.

-“Türkiye’de Bölge Gazeteciliği”, Anadolu Basını Semineri, 1968, s.145-162.

-“Sakarya Basını”, İ.Ü. İktisat Fak. Sosyoloji Konferansları, 7. Kitap, 1968.

Belirtilen kaynakçadan da anlaşılacağı üzere, Tütengil’in çalışmaları basın tarihi üzerine, monografi niteliğinde, sınırları belirli, betimleyici çalışmalardır. 1954 tarihli *Diyarbakır Basın Tarihi Üzerine Notlar: Gazetelerle Dergiler* adlı çalışma, 1869 ile 1953 yılları arasında Diyarbakır’da yayımlanan gazete ve dergileri kısa bilgilerle kaydedip listeleyen 27 sayfalık bir kitapçıktır (Tütengil, 1954). 1966 tarihli *Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz* ise 1954 tarihli kitapçığın bazı eklerle yeni basımı özelliğinde olup, konuyu 1960 yılına kadar getirmektedir (Tütengil, 1966). 1969 tarihli “*Yeni*

⁹Söz konusu kaynakçada belirtilmemiştir ama bu çalışma Türkiye Harsî ve İctimai Araştırmalar Derneği Yayınları tarafından basılmıştır (Tütengil, 1962).

Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967 adlı eseri ise 60'lı yıllarda İngiltere'de British Museum'da çeşitli çalışmalar yaptığı (Burcu, 2008, s. 14) dönemin ürünüdür ve yine monografi niteliğinde, konu kapsamındaki yayınlar hakkında bilgiler içeren bir kitaptır (Tütengil, 1969).

Bu çalışmalar içerisinde Diyarbakır ve “bölge” basını hakkında olanlar dikkat çekicidir. Zira bilindiği üzere Tütengil, Türkiye'nin sorunlarını “az gelişmişlik” açısından değerlendirmiş (1984) ve basının özellikle az gelişmiş ülkelerde toplumsal gelişme için büyük önem taşıdığına inanmıştır. Tütengil'de az gelişmiş ülkelerin yanı sıra bir de bu ülkelerin içindeki sosyal yapı farklılıklarını ön plana çıkartan “az gelişmiş bölge”ler ya da “bölgesel az gelişmişlik” kavramı vardır (Burcu, 2008, s. 15). Bölge basını, bu bakımdan onun nazarında bilhassa kıymetlidir. Nitekim, Amerikan Gazete Sahipleri Birliği Vakfı tarafından 1965'de Çukurova bölgesinin yerel gazetelerinden *Yeni Adana*'ya Basın Başarı Ödülü'nün verildiğini, Vakıf tarafından “ödülün verilmesine ölçü olarak gazetenin çevresine ve toplumun kalkınmasına yararlı yayın yapmayı, bu uğurda cesur davranışlarda bulunmayı” gösterdiğini aktaran Tütengil (1966, s. 62), bu “ölçü”yü haklı ve doğru bularak, gazetenin yöneticilerinden Çetin Remzi Yüreğir'in New York'ta düzenlenen ödül törenindeki konuşmasında söylediği “hürriyet ve devrimcilik ülkelerine bağlı kalarak mücadeleye devam edeceğiz” sözlerinin “Türk basının ortaklaşa ülküsünü dile getirmiş olduğu”nu belirtmektedir (1966, s. 66).

Tütengil, basının özellikle az gelişmiş ülkelerde toplumsal gelişme için büyük önem taşıdığını ısrarla vurgulamaktadır. Türkiye'de dönem itibarıyla artık “gazetesi olmayan tek bir il kalmadığı”nı, bu yaygınlığın ülkenin siyasal sınırlarının dışına da taşıdığını önemle dile getirmektedir (Tütengil, 1969, s. 5). Tıpkı Ülken gibi Tütengil de bu çalışmalarında genel olarak teknolojik yenilikleri önemseyen ve bu yeniliklerle toplumsal gelişme arasında doğru orantı kuran bir sosyolog tavrı göstermiştir. Dolayısıyla, Ülken gibi Tütengil'in de iletişime yaklaşımının Batı kültür çevresindeki ana akım çalışmalarla tutarlı olduğu söylenmelidir.

Sonuç

Türkiye'de akademik bir çalışma alanı olarak kurumsallaşması öncesinde iletişimin Türk sosyolojisinde ne ölçüde ilgi görüp, hangi çalışmalarda ne şekilde ele alındığını kesin biçimde saptayabilmek için, daha derinlikli çalışmalar yapmak gerekir. Bu makale ise sosyolojinin iletişim çalışmalarına ontolojik, epistemolojik ve metodolojik açıdan dolaylı katkılarına değil, doğrudan katkısına odaklandığından, erken dönem Türk sosyolojisinin araştırma ve inceleme konusunu doğrudan iletişim alanından seçmiş çalışmalarıyla sınırlı kaldı.

Türkiye'de iletişimin yeri ve önemi Batı dışı toplumlar statüsünde olan bir ülkenin kendine özgü modernleşme süreciyle şekillenmiştir. Makalemizde varılan en kritik sonuç, Türkiye'de iletişimin yine bu kendine özgü modernleşmenin ürettiği kendine özgü düşünce birikimiyle değerlendirilmiş olduğudur. Sosyolojinin iletişime doğrudan ilgisini belirleyen şey, entelektüelin toplumsal sorunlara bağlılığı ile karakterize olmuş bu birikimdir.

Kitle iletişimi Türkiye'de de sosyolojinin ilgi alanına modernleşmeye bağlı toplumsal gelişmenin bir konusu olarak girdi. Sosyologlarımız, kitle iletişimini modernleşmenin getirdiği toplumsal değişmeyi anlayanın ve bu değişimin yarattığı

toplumsal sorunları kavramanın bir aracı olarak görmüştür. Zira Batı modernleşmesinin ikonik tekniği olan Gutenberg matbaasının Osmanlı'ya girişi yaklaşık üç yüz yıl gecikmiş olmasına rağmen iletişim araçları teknolojisinin takibi ve adaptasyonu, Batılılaşma kararlılığına uygun biçimde, telgraftan itibaren çok hızlı olmuştur. Çünkü modernleşmeyi Batılılaşma şeklinde yaşayan “az gelişmiş” ya da “gelişmekte olan” statüsündeki her ülkede olduğu gibi Türkiye’de de teknoloji ithali “kalkınma” hamlesi olarak görülmüştür. Erken dönem Türk sosyolojisinin iletişime dolaysız katkısı söz konusu olduğunda, iletişim alanıyla doğrudan ilgili çalışmalara imza atmış olan Hilmi Ziya Ülken ve Cavit Orhan Tütengil’in adları öne çıkmaktadır. Her iki sosyoloğumuzun iletişime yaklaşımlarında toplumsal gelişme ve kalkınmaya bağlı bir teknolojik iyimserlik belirgin biçimde gözlenmektedir. Ülken ve Tütengil, genel olarak teknolojik yenilikleri önemsemekte, dolayısıyla, iletişim alanının gelişimiyle toplumsallaşma arasında doğru orantı kurmaktadırlar. Bu bakımdan, Ülken ve Tütengil’in iletişime yaklaşımının Batı kültür çevresindeki ana akım çalışmalarla tutarlı olduğu söylenebilmektedir.

Etik Beyanı: Yazar çalışmanın etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer aldığını beyan etmektedir. Aksi bir durumun tespiti halinde Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı: Çalışma tek yazarlı olup, yazarın katkı oranı %100’dür.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Kaynakça

- Adıgüzel, Y., Yılmaz, M. M., Uybadın A. (2022). Türkiye’de iletişim sosyolojisi çalışmaları üzerine tarihsel bir inceleme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 20(39), 1-46.
- Alemdar, K. (2018). Türkiye’de iletişim bilimleri: Batı düşüncesinin egemenliğinden özgünlüğe. *Etkileşim*, 1(1), 8-28.
- Atabek, Ü. (2017). Matbaadan bilgisayara Türkiye’nin iletişim teknolojileri serüveni. K. Alemdar (Eds.), *Türkiye’de kitle iletişimi: Dün-bugün-yarın* (ss. 122-144). Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Aydeniz, H. (2021). Oya Tokgöz ile Türkiye’de medya ve iletişim çalışmaları üzerine söyleşi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 19(38), 35-742.
- Belge, M. (1983). *Tarihten güncelliğe*. Alan Yayıncılık.
- Berkes, N. (1975). *Türk düşüncesinde Batı sorunu*. Bilgi Yayınevi.
- Birinci, A. (2008). Mustafa Suphi. M. Ç. Özdemir (Eds.), *Türkiye’de sosyoloji* (Cilt. 1. ss. 321-329). Phoenix Yayınları.
- Burcu, E. (2008). Cavit Orhan Tütengil. M.Ç. Özdemir (Eds.), *Türkiye’de sosyoloji* (Cilt. 2. ss. 13-48). Phoenix Yayınevi.

- Cılga, İ. (2024). Cavit Orhan Tütengil. E. Kongar (Eds.), *Türk toplumbilimcileri* (s. 375-419). Remzi Kitabevi.
- Eğribel, E. (2018). Sosyoloji ile iletişim disiplinleri arasındaki ilişki üzerine. *Sosyologca*, 8(15-16), 58-71.
- Fildiş, B. (2019). Türk Sosyoloji Cemiyeti'nin resmi dergisi: Sosyoloji Dünyası. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(36), 443-476.
- Jeanneney, J. N. (2009). *Başlangıcından günümüze medya tarihi* (E. Atuk, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2013). *Türk sosyoloji tarihi üzerine araştırmalar*. Doğu Kitabevi.
- Kayalı, K. (2001). *Türk düşünce dünyasında yol izleri*. İletişim Yayınları.
- Kejanlıoğlu, B. (2024). Türkiye'de erken dönem iletişim çalışmalarında Ünsal Oskay, Raşit Kaya, Erol Mutlu'nun eleştirel yaklaşımları. *Moment*, 11(1), 193-214.
- Meriç, C. (1993). *Jurnal: 1966-1983* (Cilt 2). İletişim Yayınları.
- Mutlu, E. (2005). İletişim çalışmaları alanına aykırı bir bakış: Bir üst-iletişim olarak iletişim çalışmaları. E. Mutlu (Eds.), *Globalleşme, popüler kültür ve medya* (ss. 28-49). Ütopya Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2003). *Türkler, Türkiye ve İslâm*. İletişim Yayınları.
- Özdemir, Ç. (2008). Sunuş. Ç. Özdemir (Eds.), *Türkiye'de sosyoloji* (Cilt. 1. ss. i-vi). Phoenix Yayınevi.
- Öztürk, S. (2008). *Türkiye'de iletişim düşüncesinin kökenleri*. Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi (1820-1913)*. Yurt Yayınevi.
- Taşçıoğlu, R. (2010a). Türkiye'de iletişim bilimine katkı bağlamında Hilmi Ziya Ülken'i okumak. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (31) 233-249.
- Taşçıoğlu, R. (2010b). Hilmi Ziya Ülken'in Türk iletişim tarihine katkıları. *Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi*, (1), 1-12.
- Thompson, J. B. (2008). *Medya ve modernite* (S. Öztürk, Çev.). Kırmızı Yayınları.
- Toprak, Z. (2001). Osmanlı'da toplumbilimin doğuşu. Mehmet Ö. Alkan (Eds.), *Tanzimat ve meşrutiyetin birikimi* (ss. 310- 327). İletişim Yayınları.
- Tokgöz, O. (2000). Türkiye'de iletişim araştırması: Nereden nereye. *Kültür ve İletişim*, 3(2), 11-30.
- Tütengil, C. O. (1954). *Diyarbakır basın tarihi üzerine notlar: Gazetelerle dergiler (1869-1953)*. İ. Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Yayını.
- Tütengil, C. O. (1962). *Türkiye'de bölge basını ve Diyarbakır gazeteciliği*. Türkiye Harsî ve İctimaî Araştırmalar Derneği Yayınları.
- Tütengil, C. O. (1966). *Diyarbakır basını ve bölge gazeteciliğimiz (bazı eklerle yeni basım)*. İ. Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Yayını.

- Tütengil, C. O. (1969). “*Yeni Osmanlılar*”dan bu yana İngiltere’de Türk gazeteciliği 1867-1967. İ.Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Yayını.
- Tütengil, C. O. (1984). *Az gelişmenin sosyolojisi*. Belge Yayınları.
- Uygun, H. ve Özer, İ. (2024). Hilmi Ziya Ülken. E. Kongar (Eds.), *Türk toplumbilimcileri* (ss. 145-204). Remzi Kitabevi.
- Ülken, H. Z. (1948). *Millet ve tarih şuuru*. Pulhan Matbaası.
- Ülken, H. Z. (1954). Cemiyette ilk basın hareketleri. *Siyasî İlimler Mecmuası*, (285), 299-317.
- Ülken, H. Z. (1994). *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi*. Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2008). *Dünyada ve Türkiye’de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*. Kitabevi Yayınları.
- Vergili, A. (2008). Hilmi Ziya Ülken. M. Ç. Özdemir (Eds), *Türkiye’de sosyoloji* (Cilt. 1, s. 597-628). Phoenix Yayınevi.
- Yalman, A. E. (1997). *Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim*. Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları.